

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1997

9

RUG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1998, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: golvend dekzand in de Wildervanksterdallen (pp. 23-26)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0945-8

PALEO-AKTUEEL

9

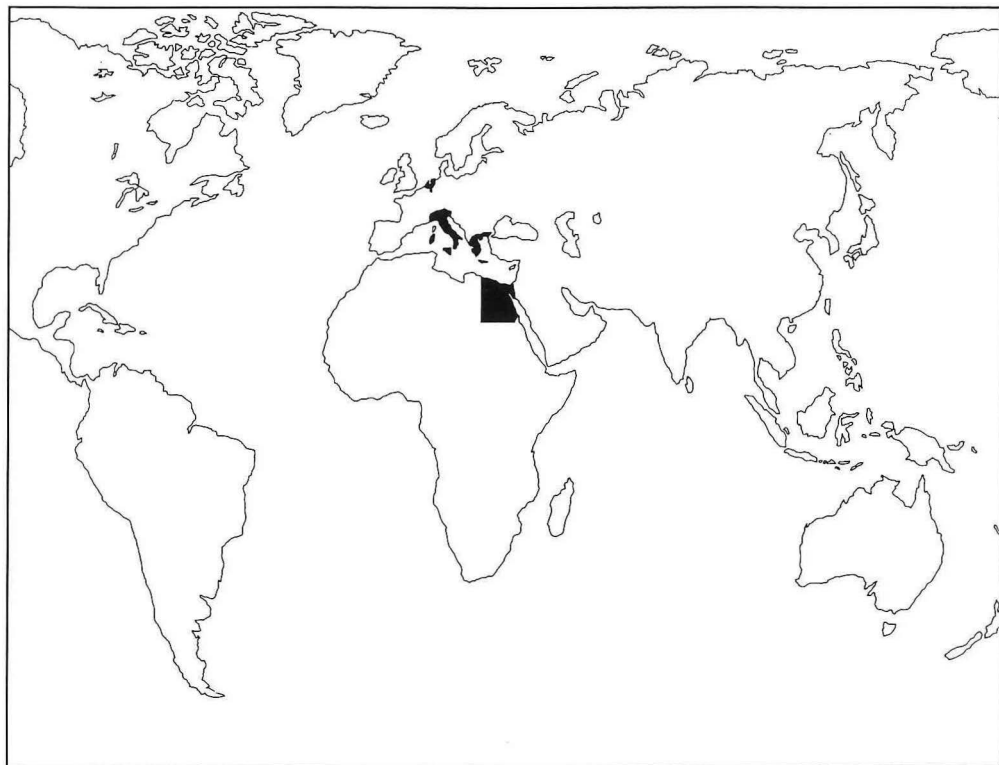
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

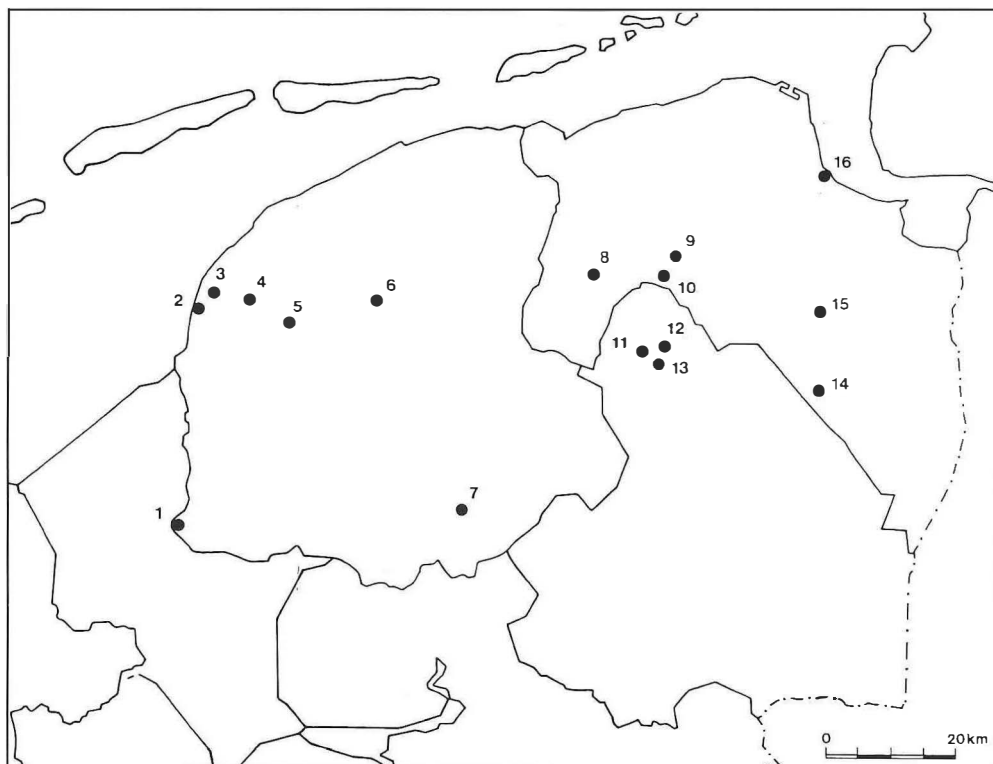
Vakgroep Archeologie

Groningen, 1998

In deze aflevering: Egypte, Griekenland, Italië, Nederland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Stavoren; 2. Harlingen; 3. Wijnaldum; 4. Franeker; 5. Winsum; 6. Zuidertrimdeel; 7. Oldeholtwolde; 8. Oldekerk; 9. Selwerd; 10. Liewerderwolde; 11. Lieveren; 12. Winde; 13. Hooge Veld; 14. Wildevanksterdallen; 15. Zuidbroek; 16. Delfzijl.

INHOUD

L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Een gezin met drie vuursteenbewerkers: de <i>refitting</i> -analyse van Oldeholtwolde (Fr.)	9
O. DE GRAAF, L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Drie jongpaleolithische vindplaatsen in noordelijk Drenthe	14
M.J.L.Th. NIEKUS, D. STAPERT & L. JOHANSEN	
Een <i>Federmesser</i> -vindplaats bij Doetinchem (Gld.), met vijf <i>retouches</i> rond een haard	18
M.J.L.Th. NIEKUS & H.A. GROENENDIJK	
Mesolithisch onderzoek in de Wildervanksterdallen (Gr.)	23
J.T. ZEILER	
Kleine knagers in het neolithicum. Resten van woelmuizen als informatiebron bij landschapsreconstructies	27
M. KLEIBRINK & M. SANGINETO	
De franjestijl & Co. Over mat-beschilderd aardewerk uit de altaaras op de 'Timpone della Motta', Francavilla Marittima	30
M.J. HAAGSMA	
Baubo in de put. Resultaten van de opgravingen in Huis 9 in Halos, 1997	36
H.R. REINDERS & A.H. KLOOSTERMAN	
Hellenistische muntvondsten uit Nieuw Halos	40
P.A.J. ATTEMA	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (4), veldverkenningen in het hoogland van de Romeinse kolonie <i>Setia</i> (Centraal-Italië)	46
R. CAPPERS	
Perziken en pepers in de woestijn: voedsel en handel in Romeins Berenike	51
T. LOOIJENGA	
De naam van de Bataafse god Hercules Magusanus	56
A.M. BAKKER	
Een smid in het kamp: Romeinse ijzeren wapens van het Kops Plateau te Nijmegen (Gld.)	60
J.M. BOS, M.J.L.Th. NIEKUS, J. SCHEFFER & T.B. VOLKERS	
Opgraving Winsum-Bruggeburen: Romeinen in Friesland!	65
J. BAZELMANS	
De Friezenaam en het laatromeinse bewoningshiaat in het noordelijk kustgebied	70

M. HUISMAN	
Over oude en nieuwe Friezen, vanuit het perspectief van de metaalvondsten op de terp Tjitsma, Wijnaldum (Fr.)	74
W. PRUMMEL	
Dieren als grafgiften op vroegmiddeleeuwse brandstapels in de terpen	77
H. HALICI	
Gebruiksvoorwerpen van been en gewei uit de terp Tjitsma, Wijnaldum (Fr.)	81
H.A. GROENENDIJK & G.J. DE LANGEN	
Gods hof als bewaarplaats. Vooronderzoek naar de middeleeuwse kerk van Oldekerk, gem. Grootegast (Gr.)	84
H.A. GROENENDIJK & J. MOLEMA	
Een middeleeuws steenhuis op het bedrijventerrein 'De Gouden Driehoek' te Zuidbroek (Gr.)	88
M.J.L.Th. NIEKUS, C. TULP, J.M. BOS & J.H. ZWIER	
Een terpje in Harlingen, gemeente Harlingen (Fr.)	94
F.E. VREDE	
Archeobotanisch onderzoek in Lieuwerderwolde (Gr.)	96
A. JAGER	
Een aanzet tot een archeologische inventarisatie van het Zuidertrimdeel (Fr.)	100
A. UFKES	
Evaluatie van een monument, kloosterterrein Selwerd (Gr.)	103
J.L. VAN BEEK & A. UFKES	
Fysisch-antropologische studie van 'Charlie', het skelet van Selwerd (Gr.)	107
A. JAGER	
Van schuur tot stadshuis: onderzoek aan pand Zilverstraat 10 te Franeker (Fr.)	111
A. UFKES	
Een nieuw licht op de reconstructie van het blokhuis van Stavoren, gemeente Nijefurd (Fr.)	114
P.B. KOOI	
Stichtelijke beelden	118
S. BOTTEMA	
Over het gedrag van lokganzen	122

DIEREN ALS GRAFGIFTEN OP VROEGMIDDELEEUWSE BRANDSTAPELS IN DE TERPEN

Wietske Prummel

Inleiding

Een van de verrassingen van de opgraving van het vroegmiddeleeuwse grafveld Oosterbeintum was dat daar tussen 400 en 750 n.Chr. behalve mensen ook dieren, of delen van dieren, op de brandstapels werden verbrand (Prummel & Knol, 1991; Knol et al., 1995/96: pp. 327, 336-337 en 343-346). De bewoners van de terp Oosterbeintum plaatsten schapen (en/of geiten), koeien, varkens, kleine en/of Temminks strandlopers, bonte strandlopers en tenminste een maal een wintertaling op de brandstapel.

De verbrande resten van deze dieren zette men met de as van de gecremeerde mensen, houtskool van de brandstapel en bijgaven bij in een crematiegraf. Dit kon een urn zijn, maar ook een graf zonder ashouder of waarvan de ashouder, bijvoorbeeld een leren zak, inmiddels is vergaan. Ongeveer 14% van alle crematiegraven in Oosterbeintum bevatte verbrande dierenbotten. In één crematiegraf bevonden zich alleen de verbrande resten van een lam of een geitje en van een wintertaling, geen menselijke resten. Was dit een opzettelijke verbranding en bijzetting van alleen twee dieren?

Nieuwe vondsten, onder andere uit de oude doos

Deze vondsten waren aanleiding om de inhoud van vroegmiddeleeuwse crematiegraven uit het Fries-Groningse terpengebied nauwkeuriger te bestuderen. De eerste gelegenheid was het crematiegraf van een volwassene en een kind dat in 1991 op de terp Tjitsma (Wijnaldum) tevoorschijn kwam. Ook in dit graf, dat dateert tussen 550 en 600 n.Chr., lagen verbrande dierenbotten tussen de menselijke as en verbrande bijgaven. Dit zijn botten van een schaap of een geit, een rund en een ree.

De botten van het schaap of de geit zijn afkomstig uit de romp. Het zijn fragmenten van wervels en ribben. Stukken schapen- of geitenvlees met het bot er nog in gaf men aan de doden mee. De botten van het rund en de ree zijn middenvoetsbeenderen, waaraan zich geen vlees bevond. Deze botten zijn wellicht afkomstig van huiden waarin men de doden naar de brandstapel bracht, of die de brandstapel bedekten. De voeten liet men als handvatten aan de huiden zitten (Cuijpers et al., in druk).

Het Fries Museum bezit een groot aantal urnen uit vroegmiddeleeuwse grafvelden die in meerderheid afkomstig zijn van de commerciële terpaafgravingen vanaf het eind van de vorige eeuw. Een deel van deze urnen bevat nog as van de dode, houtskool en bijgaven. Egge Knol (inmiddels Groninger Museum) zocht de inhoud van deze urnen uit en bestudeerde de archeologische bijgaven. Wil Casparie (vroeger RuG) bestudeerde de houtskool (deels gepubliceerd in Knol et al., 1995/96: pp. 284-286). Menno Hoogland (Leiden) determineerde de menselijke resten, en scheidde de menselijke en dierlijke resten. De auteur van dit stukje bestudeerde de dierlijke resten.

Urnen uit de grafvelden Beetgum-Besseburen (400-600 n.Chr.), Huizum-Sixmastate (7e/8e eeuw n.Chr.), Hogebeintum (400-700 n.Chr.), Dokkum-Berg Sion (500-700 n.Chr.) en Driesum-Driesumerterp (7e/8e eeuw n.Chr.) bleken gecremeerde resten van dieren te bevatten (dateringen: pers. meded. E. Knol). Verbrande runderbotten bevonden zich in urnen uit elk van deze vijf grafvelden. Schapen en/of geiten werden in twee grafvelden aangetroffen, schapen, geiten of varkens in één grafveld, kippen in twee grafvelden, en kleine en/of Temminks strandlopers in één grafveld (fig. 1). Ook een van de urnen uit het grafveld van Godlinze in Groningen (650-850/900 AD) bevatte resten van een meeverbrand dier. een wilde eend.

Het rund was in de meeste graven vertegenwoordigd door verbrande botten uit de romp en de poten, dus delen met vlees. Deze botten vertegenwoordigen steeds grote delen van een koe of zelfs een complete koe. Verbrande botten uit de romp of de poten van schapen en/of geiten zijn in verschillende graven gevonden. Verbrande varkensbotten zijn tamelijk zelden aangetroffen. Dikwijls bleken complete biggen te zijn verbrand.

De verbrande botten van een rund en een schaap of een geit in een van de urnen uit Hogebeintum zijn alle afkomstig uit de voet. Mogelijk bedekten een koeienhuid en een huid van een schaap of een geit de brandstapel of werd de dode in deze huiden naar de brandstapel vervoerd. Deze vondsten zijn dus vergelijkbaar met die van een rund en een ree uit de urn van Tjitsma (Wijnaldum).

Interessant is te zien dat het mee-verbranden van kleine en/of Temmincks strandlopers niet beperkt is tot het grafveld Oosterbeintum. Ook een van de urnen uit Dokkum-Berg Sion bevatte botten van deze kleine vogels die op het wad leven. Ook kippen en wilde eenden werden mee-

verbrand op de brandstapel. Crematiegraven met alleen verbrande dieren, zoals het genoemde graf in Oosterbeintum, zijn in de andere grafvelden in het terpengebied niet aangetoond.

Het meegeven van (delen van) dieren op de brandstapel

De verbrande resten van vleeshoudende delen van dieren in crematiegraven zijn afkomstig van bijgaven in de vorm van complete dieren of porties vlees met bot. Vermoedelijk schonk men deze bijgaven aan de dode op de brandstapel voor een leven na de dood. Deze dieren of porties vlees lagen als echte bijgaven op of dicht naast de dode. Dat leiden we af uit het feit dat de dierlijke resten doorgaans dezelfde grijswitte of witte kleur hebben als de menselijke resten. Deze kleuren treden pas op bij temperaturen van 700 °C en hoger. Bij lagere temperaturen treedt alleen maar zwartkleuring van het bot op. Als de verbrande dierlijke botten het afval van een begrafenismaal zouden zijn geweest, waren de dierlijke resten eerder zwartgeblakerd dan door

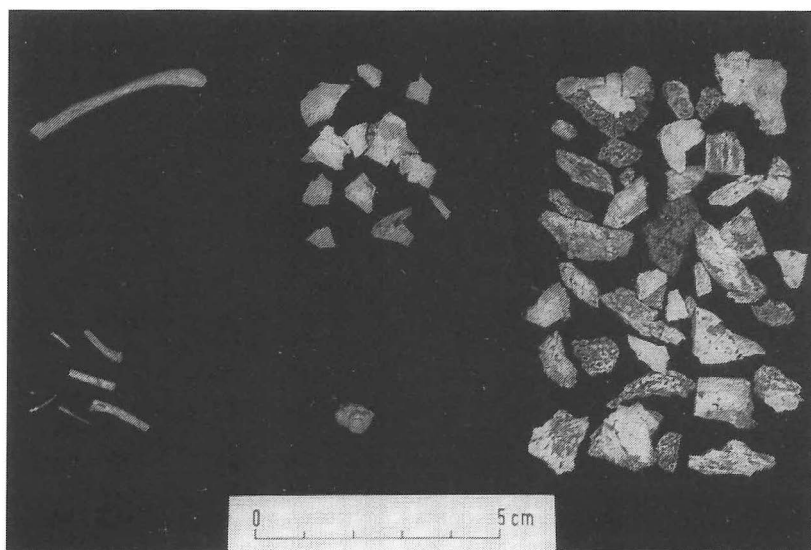

Fig. 1. Meegecremeerde dierenbotten uit een urn van het grafveld Dokkum-Berg Sion (VG161). Linksboven: kip, dijbeen; linksonder: botten van een kleine of een Temmincks strandloper; middenboven: fragmenten van vogelbotten; middenonder: een kies van een varken; rechts: ongedetermineerd zoogdierbot (foto R.J. Kusters).

en door grijswit- of witverbrand.

De vermoedelijke huiden die op de brandstapel werden meeverbrand vallen buiten het verband van het meegeven van dieren op de brandstapel. Het gaat hier niet om bijgaven in de vorm van een dier of een deel van een dier, maar om gebruiksvoorwerpen die op de brandstapel belandden.

Op grond van het huidige vondstmateriaal is er geen verschuiving in het meegeven van dieren op de brandstapel binnen de 5e-8e eeuw n.Chr. waar te nemen. Mannen en vrouwen, volwassen en kinderen lijken dezelfde dieren te hebben meegekregen (Prummel, in voorbereiding).

Vergelijking met Angelsaksisch Engeland en Midden-Zweden

Het meegeven van (delen van) dieren op de brandstapel was een wijdverbreid gebruik in Noordwest-Europa in de vroege middeleeuwen. Grafvelden in Angelsaksisch Engeland en Midden-Zweden bevatten resten van meeverbrande dieren. Op tenminste zeven vroegmiddeleeuwse (5e-7e eeuw AD) Angelsaksische grafvelden werden dieren of delen van dieren meegecremeerd op de brandstapel. Schapen en/of geiten en paarden werden hier het meest frequent op de brandstapel verbrand, in mindere mate runderen, varkens, vogels, hazen, honden, vissen, onbewerkt gewei van edelherten en reeën, en huiden van bruine beren (deze laatste werden mogelijk geïmporteerd) (Bond, 1996).

Paarden werden in het Angelsaksische Engeland als complete dieren verbrand, schapen, runderen en varkens meestal als bouten vlees. Honden verbrandde men maar zelden (Bond, 1996). In een van de Angelsaksische graven bevonden zich vermoedelijk de resten van een verbrande schapen- of geitenhuid. Bond (1996: fig. 2 en 3) wees erop dat het meeverbranden van complete paarden een aanzienlijk grotere brandstapel vereiste dan wanneer een mens alléén werd gecremeerd. Alleen wanneer de mee te cremen dieren totaal met hout bedekt waren, was dezelfde mate van verbranding van de dieren mogelijk als van de mens.

In Midden-Zweden kwam het meeverbranden van dieren of delen van dieren in de periode

550-1050 n.Chr. veelvuldig voor. Het aantal meeverbrande dieren per crematiegraf varieert hier tussen 0 (1 op de 5 crematiegraven) en 10 dieren. Honden werden veruit het meest verbrand, in afnemende mate gevolgd door vogels, schapen en/of geiten, paarden, varkens, runderen, de huiden van bruine beren, lynxen en eekhoorns, en het gewei van herten. Onder de meeverbrande vogels zijn kippen, ganzen, een sperwer, een ralachtige, een goud- of zilverplevier en een kemphaan.

Honden en paarden werden in Midden-Zweden steeds als complete dieren op de brandstapel geplaatst. Van schapen, runderen en varkens zijn meestal alleen de koppen en voeten in de crematiegraven teruggevonden. Dit zou erop duiden dat slachtafval van deze dieren op de brandstapel was geplaatst. Te denken valt echter ook aan het meeverbranden van huiden, zoals voor Friesland en Angelsaksisch Engeland wordt verondersteld. Een klein aantal Midden-Zweedse graven bevatte verbrande resten van complete runderen, schapen en varkens, of van delen van dieren waaraan vlees heeft gezeten. Deze resten wijzen op het meegeven van vlees aan de dode. Dit is hier echter een zeldzaamheid (Sigvallius, 1994).

In de Angelsaksische en in de Midden-Zweedse grafvelden komen, net als in Oosterbeintum, crematiegraven met alléén resten van gecremeerde dieren voor. Eén verklaring is dat de dieren op een aparte brandstapel, of in een afzonderlijk deel van de brandstapel, werden gecremeerd. Een andere verklaring is dat uit een gedoofde brandstapel toevallig alleen resten van de meeverbrande dieren zijn verzameld en begraven (Bond, 1996; Sigvallius, 1994).

Conclusie

Het meegeven van dieren of delen van dieren aan de doden op hun brandstapel was tamelijk gewoon in het terpengebied in de vroege middeleeuwen. Deze moeten op of dicht tegen de mens aan hebben gelegen en totaal met brandhout bedekt zijn geweest. Deels waren de dieren echte bijgaven, deels huiden waarin de dode werd vervoerd of waarmee de brandstapel was bekleed. De huiden op de brandstapel zijn vergelijkbaar met de berenhuiden die men in Mid-

den-Zweden en Angelsaksisch Engeland op brandstapels meeverbrandde en die herkenbaar zijn aan de klauwen die men aan de huiden liet zitten. Deze zijn tot nu toe niet in de vroegmiddeleeuwse crematiegraven in de terpen aangetroffen.

Het meecremen van dieren sluit aan bij begrafenisrituelen in Angelsaksisch Engeland en Midden-Zweden. Toch zijn er enkele verschillen. In het terpengebied zijn op dit moment geen meegecremeerde paarden en honden aangetoond, zoals in Midden-Zweden en Angelsaksisch Engeland. Paarden en honden werden op vroegmiddeleeuwse grafvelden in Noord-Nederland wel als onverbrand lijk bijgezet. Dit gebruik komt overigens ook voor in Engeland. Wat de achtergronden van deze verschillen zijn is op dit moment niet te zeggen. Gebrek aan hout in het vroegmiddeleeuwse terpengebied lijkt niet de meest waarschijnlijke verklaring. Dan had men het cremen van mensen beter helemaal achterwege kunnen laten. Vermoedelijk liggen verschillen in opvattingen over het leven na de dood of over de dieren zelf hieraan ten grondslag.

Summary

Animals or parts of animals were among the grave goods put on early medieval funeral pyres in the northern coastal area of the Netherlands. Cattle, sheep or goat, pig, roe deer, little and/or Temminck's stint, dunlin, teal, mallard and chicken have been identified so far. Part of the material represented fleshy body parts, presumably remains of joints of meat offered to the deceased. Other parts were probably remains of hides in which bodies were transported to the pyres or on which they rested while being cremated. A comparison is made with funerary practices in Anglo-Saxon England and 6th- to 11th-century central Sweden.

Literatuur

- Bond, J.M., 1996. Burnt offerings: animal bone in Anglo-Saxon cremations. *World Archaeology* 28, pp. 76-88.
- Cuijpers, A.F.G.M., C.M. Haverkort, J.M. Pasveer & W. Prummel, in druk. The human burials of Wijnaldum. In: J. Besteman, J.M. Bos, D.A. Gerrets & H.A. Heidinga (eds.), *The excavation near Wijnaldum. Reports on Friesland in Roman and medieval times, first volume*. Rotterdam.
- Knol, E., W. Prummel, H.T. Uytterschaut, M.L.P. Hoogland, W.A. Casparie, G.J. de Langen, E. Kramer & J. Schelvis, 1995/96. The early medieval cemetery of Oosterbeintum (Friesland). *Palaeohistoria* 37/38, pp. 245-416.
- Prummel, W. & E. Knol, 1991. Strandlopers op de brandstapel. *Paleo-aktueel* 2, pp. 92-96.
- Sigvallius, B., 1994. *Funerary pyres: Iron Age cremations in North Spånga* (= Theses and papers in Osteology 1). Stockholm.